

Ніна Лебідь (Полтава)

ВИКОРИСТАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ВПРАВ НА ЕТНОКУЛЬТУРОЗНАВЧІЙ ОСНОВІ ПРИ ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про основні види і типи лексичних вправ на етнокультурознавчій основі; простежуються тісні внутріпредметні зв'язки між лексикологією та фонетикою, словотвором, морфологією, синтаксисом, стилістикою; подаються зразки різнорівневих завдань і вправ із лексики на текстовій основі.

Ключові слова: лексика, лексикологія, лексичні вміння й навички, лексичні вправи, принципи вивчення лексики, лексичний розбір, вправи лексико-семантичні, вправи на конструювання і трансформацію, вправи ситуативно-аналітичні, ситуативно-уявні вправи, творчі вправи, етнокультурознавча лексика.

У шкільному курсі української мови розділ “Лексикологія” вивчається в 5 та 6 класах. Однак це не означає, що опрацьований лексичний матеріал мертвим пластом залягає лише в пам'яті учнів: він широко використовується у подальшій роботі над словом, при вивченні всіх розділів рідної мови. Перш за все це виконання лексичних вправ у контексті виучуваних тем із будови слова, морфології, синтаксису, пунктуації, а особливо зі стилістики. Крім того, знання з лексики поглиблюються в учнів і в процесі позакласної роботи, а також на факультативних заняттях. Так, на уроках практичної стилістики виробляються лексичні вміння й навички редагування текстів, стилістично правильної побудови речень, формується усвідомлене, виважене ставлення до слова.

Учителів слід чітко орієнтуватися в принципах, які лежать в основі вивчення лексики в школі.

Серед основних принципів виокремлюємо такі:

- 1) позамовний;
- 2) лексико-граматичний;

3) семантичний;

4) діахронічний.

Кожний із них забезпечує багатогранну роботу над словом як на уроках української мови, так і на уроках з інших предметів.

Позамовний, або екстралінгвістичний, принцип вивчення лексики вимагає зіставлення слів із тими реаліями, які вони називають. На цьому принципі ґрунтується визначення лексичних понять, види наочності тощо. Наприклад, малюнки у підручниках із підписами чи без них з успіхом використовуються вчителем для з'ясування суті лексичних понять. Аналізуючи малюнки без підписів, учні йдуть до слова через його предметне зображення, а при аналізі малюнків із підписами – від слова до предмета чи явища, зображеного на малюнку.

Лексико-граматичний принцип полягає в зіставленні лексичного і граматичного значень слів і допомагає в роботі над словом з абстрактним значенням. Наприклад, розрізнення омонімів *мила* (прикметник) і *мила* (дієслово минулого часу) відбувається не тільки за лексичними значеннями, але й за їх граматичними ознаками. Граматичні ознаки слів є важливим структурним елементом визначення лексичних понять. Цей принцип сприяє здійсненню взаємозв'язку лексики і граматики.

Семантичний принцип використовується при вивченні багатозначних слів, синонімів, омонімів, антонімів. Відомо, що слово, вступаючи в різні семантичні зв'язки з іншими словами, утворює лексичну парадигму. Щоб з'ясувати значення того чи іншого члена цієї парадигми, воно зіставляється з іншими словами. Таке зіставлення відбувається на основі семантичного принципу. Його реалізація вимагає спостережень над лексичним значенням слів.

Взаємозв'язок слова з історією народу виражається в з'ясуванні його етимології. Розкриття цього взаємозв'язку досягається за рахунок **діахронічного** принципу, який допомагає формувати в учнів правильне розуміння розвитку словника і мови в цілому як явищ, зумовлених історією

розвитку суспільства.

Історичні зміни в житті народу викликають певні зміни в словниковому складі мови. Діахронічний принцип зумовлює вивчення застарілих слів і неологізмів, лексичних понять, пов'язаних із походженням і розвитком словникового складу мови.

Вивчаючи лексику і фразеологію, діти повинні усвідомити, що українська літературна мова пройшла довгий шлях розвитку, вона є продуктом багатьох поколінь. Кожне нове явище, предмет, ознака, дія викликали в ній появу нових слів. Приступаючи до вивчення лексики в 5 класі, необхідно з'ясувати учням мету введення її в програму, місце серед інших розділів шкільного курсу мови. Учні повинні усвідомити, що знання лексики української мови дасть їм можливість вільно володіти словом, допоможе краще опанувати граматику, орфографією, орфоепією і стилістикою, розширить знання про навколишню дійсність.

Так, опрацьовуючи значення слова, треба наголосити, що кожне слово має не тільки звуковий склад і граматичну форму, але й чітко окреслене значення, що дає змогу людям обмінюватися думками. А багатозначність слів сприяє образності й виразності мови.

Лексичне значення слова – це зміст слова, співвіднесеність його з певним позамовним фактом (предметом, явищем, якістю, процесом) дійсності. Знання і розуміння лексичного значення слова необхідне учням, щоб вони могли опанувати іншими лексичними поняттями.

Ознайомлення школярів із лексичним значенням вимагає застосування різних прийомів тлумачення значень слів і насамперед логічного визначення, синонімізації.

У 5 класі учні повинні з'ясовувати значення слів самостійно і, користуючись тлумачним словником, визначати те значення слова, яке вжите в даному контексті, уміти добирати омоніми, синоніми, антоніми і використовувати їх у власному мовленні, правильно вживати слова в розмовному, діловому і художньому стилях мовлення.

У 6 класі – визначати слова за словником, розмежовувати основні лексичні шари української мови, розмежовувати семантичні ознаки словотворчих засобів, лексико-семантичні і граматичні ознаки частин мови, користуватися всіма передбаченими програмою словниками, уживати в мовленні багатозначні іменники, прикметники, дієслова, добирати до них синоніми й антоніми.

У 8–9 класах тлумачити значення будь-якого слова в контексті, пояснювати його стилістичні функції, аналізувати лексичні особливості стилів мовлення. Ці вміння забезпечують засвоєння і закріплення знань, одержаних під час вивчення цього розділу.

Ефективність вивчення мови значною мірою залежить від правильного розуміння вчителем методів навчання, їх особливостей і класифікаційних структур.

Класифікація методів навчання дає цілісне уявлення про комплекс методів і має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення. На сьогодні відомі класифікації методів навчання мови за джерелами знань, рівнем пізнавальної діяльності учнів, способом взаємодії учителя й учнів на уроці та ін. Ми послуговуємося структурою О.М. Біляєва та М.І. Пентилюк, які в основу класифікації поклали спосіб взаємодії вчителя й учнів: усний виклад учителем матеріалу; бесіда вчителя з учнями; спостереження учнів над мовою; робота з підручником; метод вправ.

Предметом нашої уваги в цій статті є лексичні вправи на текстовій основі етнокультурознавчого змісту.

Лексичні вправи – це завдання, спрямовані на усвідомлення суті лексичних умінь. Вони активізують і збагачують словниковий запас учнів, виховують у них увагу до слова, його значення, розвивають мислення. Практичний матеріал лексичних вправ дає широкі можливості для виховної роботи на уроках української мови.

При складанні такого роду вправ слід враховувати певні умови:

1) відповідність змісту вправ теоретичним відомостям із лексики,

передбачених програмою;

2) добір лексичних вправ зумовлюється характером навчального матеріалу;

3) лексичні вправи формують мовленнєві уміння й навички;

4) вправи сприяють розвиткові логічного і художнього мислення учнів;

5) зміст вправ повинен носити виховний характер.

З огляду на дидактичні завдання лексичні вправи об'єднуються в кілька типів:

1) з'ясування суті лексичного явища;

2) відшукування виучуваного явища серед слів (у реченні, зв'язному тексті) за зразком чи без нього;

3) добір прикладів, що ілюструють виучуване лексичне явище;

4) групування виучуваних лексичних явищ за певними ознаками;

5) заміна слів і виразів іншими;

6) лексичний розбір;

7) складання речень і зв'язних текстів із використанням певного лексичного явища;

8) знаходження лексичних помилок та їх виправлення.

Названі типи вправ сприяють закріпленню учнями виучуваних лексичних понять, їх специфіки та зв'язку, формуванню лексичних умінь виявляти те чи інше явище, аналізувати та визначати його роль у мовленні.

Добір лексичних вправ залежить від змісту і специфіки виучуваних лексичних понять. Так, при ознайомленні зі значенням слова необхідні такі вправи:

1) тлумачення лексичного значення слова, використаного в контексті (за зразком чи без нього);

2) визначення лексичного і граматичного значень слова;

3) розпізнавання слова за його тлумаченням;

4) відшукування в тексті слова з певним лексичним і граматичним значенням;

- 5) уведення в контекст слова з указаним значенням;
- 6) відшукування значення (значень) слова у тлумачному словнику.

Однією з важливих лексичних вправ є розбір. Він дозволяє організувати спостереження над лексичними явищами в текстах різних стилів.

Лексичний розбір передбачає визначення в тексті для аналізу слова, розкриття його лексичного значення, віднесення до певної групи й характеристику найважливіших його ознак. Лексичний розбір може бути повний, коли визначаються всі характерні особливості слова, що вивчаються в школі, і частковий.

Наприклад, після опрацювання тем “Значення слова” та “Багатозначні й однозначні слова” послуговуємося такою схемою:

- 1) початкова форма слова, що аналізується;
- 2) визначити, до якої частини мови належить;
- 3) розкрити його значення в поданому тексті;
- 4) однозначне воно чи багатозначне;
- 5) якщо багатозначне, то встановити, з якими ще значеннями вживається в мові.

Після наступної теми “Пряме і переносне значення слова” до схеми додається:

- 6) у якому значенні вживається слово – у прямому чи переносному.

За окремою схемою можна характеризувати омоніми, синоніми, антоніми, наприклад, схема аналізу омонімів така:

- 1) слова що аналізуються, назвати в початковій формі;
- 2) визначити, до якої частини мови належать;
- 3) розкрити значення їх у контексті;
- 4) з’ясувати стилістичну роль.

Після завершення вивчення лексики в 5 класі складається схема лексичного аналізу, якою слід користуватися до часу вивчення нових питань:

- 1) слово, що аналізується, назвати в початковій формі;

- 2) визначити, до якої частини мови належить;
- 3) розкрити значення його в даному контексті;
- 4) однозначне воно чи багатозначне;
- 5) якщо багатозначне, то встановити, з якими ще значеннями вживається;
- 6) у якому значенні вжито слово – у прямому чи переносному;
- 7) чи має воно омоніми; якщо має, то дібрати їх;
- 8) дібрати до аналізованого слова синоніми, якщо вони є;
- 9) чи можливий добір антонімів; утворити всі можливі антонімічні пари (у межах багатозначного слова).

У 6 класі проводиться також частковий розбір на закріплення тієї чи іншої групи лексики. Наприклад, для визначення і характеристики запозичених слів можна скористатися такою схемою:

- 1) слово, що аналізується, назвати в початковій формі;
- 2) визначити, до якої частини мови належить;
- 3) розкрити лексичне значення його в тексті;
- 4) з'ясувати, чи належить слово до іншомовних;
- 5) якщо слово запозичене, то встановити за словником іншомовних слів, із якої саме мови.

Нарешті, після завершення вивчення лексики в 6 класі маємо схему повного лексичного розбору. Це, власне, та ж підсумкова схема, яка пропонується в 5 класі, тільки до дев'яти пунктів додаються ще й такі:

- 10) яким є слово щодо сфери використання — загальноживаним, діалектним чи професійним;
- 11) чи належить слово до запозичених? Визначити походження іншомовного слова;
- 12) визначити приналежність слова до застарілих слів чи до неологізмів [4, с. 97].

Для ефективності засвоєння лексичних знань, крім названих, пропонуємо ще й такі вправи:

1. Віднаходження у словосполученні, реченні чи тексті відповідних лексичних явищ і характеристика їх за певним зразком чи без нього.

2. Добір прикладів із названих джерел, які б ілюстрували дане лексичне явище.

3. Самостійний підбір слів певної категорії.

Наприклад, утворити антонімічні пари чи синонімічні пари до поданих слів і т.ін. Такий підбір необхідно здійснювати, враховуючи багатозначність слів, наприклад: свіжий (хліб) – черствий, свіжий (огірок) – солоний тощо.

4. Самостійне складання речень і текстів зі словами різних лексичних категорій (омоніми, синоніми, антоніми тощо), значення яких попередньо з'ясовується.

5. Розташування поданих синонімів у порядку градації (зростання міри якості, інтенсивності дії, ступеня емоційності тощо). Наприклад, пропонуємо синоніми *гарний, чарівний, чудовий, славний, хороший, прегарний, прекрасний* розташувати в такому порядку, щоб кожний наступний визначав більшу міру ознаки й емоційності. Скласти з ними текст-мініатюру.

6. Групування поданих слів за певними ознаками, а також складання таблиць у процесі такої роботи. Наприклад, закріплюючи відомості про короткі й повні прикметники, про поділ їх на тверду й м'яку групи, пропонуємо учням ряд слів: *широкий, хоробрий, красен, безкрай, мужній, лагідне, радісне, важкі, безмежний, гарний, ласкавеє, тяжкі, веселя, славний.*

Після граматико-орфографічної характеристики слів ставиться завдання розташувати їх за синонімічними рядами, з'ясувати причини такого розташування:

- *широкий, безкрай, безмежний;*
- *хоробрий, мужній;*
- *лагідне, ласкавеє;*
- *важкі, тяжкі;*
- *радісна, веселя;*

- *гарний, славний, красен.*

Увести один із рядів у невеликий текст.

7. Із вивченням словотворення і виробленням правописних навичок пов'язана і така лексична робота: утворення антонімічних пар від одного й того самого слова за допомогою префіксів: з- (с-, -зі-), роз-, під-, від-, за-, ви-, та ін.: з'їхатися – роз'їхатися; сформувавши – розформувавши; підійти – відійти. У поданому тексті віднайти подібні антонімічні пари.

8. З урахуванням специфіки занять населення місцевості, де проживають учні, аналізувати тексти з відповідною професійною лексикою (рибальською, виноградарською, гірничою) і скласти тематичні словники.

9. Визначення ролі виучуваного лексичного явища в реченні чи тексті. Виконання такого завдання реалізує зв'язок у вивченні мови і літератури.

10. Вибір потрібного слова з кількох поданих у процесі виконання творчих робіт. Наприклад, із поданого синонімічного ряду вибрати потрібне слово і вставити його в речення. Це, власне, один із різновидів творчого диктанту, текст якого взятий із класичної української літератури. Проводиться він так: у реченні пропускається слово, а учням пропонується ряд синонімів, із яких необхідно вибрати найбільш доречний і вставити на місці пропуску:

а) *На широкому острові... зеленіють сінокоси, цілі (ліс, гай, бір, діброва) вільх та верб (І.Нечуй-Левицький);*

б) *Темний гай вже забув зимування сумне і красує в зеленім (одяг, наряд, убір, убрання) (Леся Українка).*

12. Усунення повторення одного зі слів у реченні чи в межах неширокого контексту. Для цієї роботи найкраще брати матеріал із досліджень авторських лексико-синонімічних заміни у рукописах творів визначних майстрів слова. Наприклад: *Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у чистій хаті, у чистій одежі (М.Коцюбинський).* Слово *чистий* потрібно замінити на *прибраний*. Вибір цей умотивувати.

13. Використання з певною метою тих чи інших лексичних явищ у різних видах робіт із розвитку зв'язного мовлення.

14. Переклад із російської мови українською і порівняльна характеристика лексики за походженням чи іншими ознаками.

Здійснюючи міжпредметні зв'язки, на уроках літератури слід систематично проводити спостереження над використанням різних лексичних груп у художніх творах, надаючи цій роботі стилістичного спрямування.

Т. Левченко у статті “Система завдань і вправ щодо збагачення мовлення учнів 5–7 класів етнокультурознавчою лексикою” пропонує систему вправ для збагачення мовлення учнів етнокультурознавчою лексикою [7].

Природне мовне середовище рідко буває настільки досконалим, щоб забезпечити опанування дитиною всієї різноманітності мовних засобів на рівні наслідування зразків, а також репродуктивного та продуктивного їх використання у мовленні.

Дія оволодіння словниковим запасом у всіх його особливостях і проявах необхідне штучне мовне середовище, яке створюється в школі і передусім на заняттях із рідної мови на основі добре продуманої системи навчально-тренувальних вправ, у процесі виконання яких формуються і вдосконалюються всі мовні і мовленнєві вміння і навички.

Пропоновані вправи і завдання сприятимуть збагаченню мовлення учнів, прилученню їх через мову до культурних надбань рідного народу, що допоможе вчителю зреалізувати соціокультурний принцип у навчанні рідної мови.

У систему вправ і завдань включено типології, в основу яких покладено такі мовленнєвомислительні процеси і принципи:

- 1) сприйняття і репродуктивне відтворення мовних засобів;
- 2) використання засвоєного мовного матеріалу;
- 3) принцип проблемності;

- 4) творча діяльність;
- 5) принцип диференціації [7, с. 21].

Вправи **першої типології** спрямовані на ознайомлення учнів із лексичною системою української мови, засвоєння певного кола теоретичних відомостей і понять із лексикології (у нашому випадку етнокультурознавчої), а також сприяють формуванню лексичних умінь і навичок.

Крім цього, ці вправи активізують і збагачують словниковий запас учнів, виховують увагу до незнайомих слів, їх значень, розвивають лінгвістичне і логічне мислення.

Серед вправ першого типу виділяємо три основні різновиди, використання яких залежить від теми і мети уроку.

I. Вправи лексико-семантичні

З їх допомогою школярі засвоюють необхідні теоретичні відомості з лексикології, набувають різноманітних умінь і навичок: учаться знаходити етнокультурознавчі слова в тексті, виявляти характерні риси, виробляють уміння визначати за словником значення слова та сферу його вживання.

Все це виховує увагу учнів до етнокультурознавчої лексики, свідомий підхід до відбору слів для використання у власному мовленні, підвищує інтерес до вивчення мови і сприяє збагаченню словникового запасу.

Наводимо зразки таких вправ:

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені етнокультурознавчі слова. Поясніть, що вони означають.

Протягом століть скриня в Україні була у великій пошані. Сюди складали одяг, рушники, полотно, прикраси – все найцінніше для господині.

За звичаєм скриню ставили на видному місці. Поряд з вишиваними рушниками і килимами вона була прикрасою хати. Тут зберігався і посаг нареченої. Виходячи заміж, дівчина забирала з собою й скриню, котра символізувала працелюбність нареченої та її родини, бо все, що в ній було, виготовлялося власноруч. На весіллі скриню оглядало все село, обговорюючи її вартість і художнє оздоблення (Л. Орел).

2. Прочитайте і спишіть речення. Що означають виділені слова? При потребі користуйтеся словниками. Назвіть слова, які не мають лексичного значення.

1) *В яким селі на Україні нема **калини!** Весела хата, красна дівчина, коли у дворі калина* (О. Лупій);

2) *Я – українець. Над Дніпром стоїть в саду вишневім хата, кущі калини під вікном, **криниця, журавель з цебром**, і скибка місяця щербата* (І. Нехода);

3) *Краю мій, та як же можна не любити Дніпра в замрії голубій, донецький степ, морський прибіій, спів вечорової **трембіти?*** (І. Нехода);

4) *Хату прикрашали **різьбою**, розписами, спеціально виготовленими рушничками* (З журналу);

5) *Напередодні Хрещення, в багатьох місцевостях України готували різноманітний обрядовий хліб, пироги, книші (із календаря).*

3. Визначте слово за його лексичним значенням.

1) *Український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі.*

2) *Прикраса з перлів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шії.*

3) *Будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди.*

4) *Мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі.*

5) *Обрядова вечірка молодої напередодні весілля, прощання з дівуванням.*

Слова для перевірки: *кобзар, намисто, храм, різьба, дівич-вечір.*

4. Перепишіть речення. Поставте замість крапок слова, які, на вашу думку, будуть найбільш доречними. Користуйтеся довідкою.

1) *Хліб і... – одвічні людські символи* (В. Скуратівський).

2) *Тільки їй відомо, яке вишиття заграє на...* (М. Стельмах).

3) *... виконували лише певної пори року* (із журналу).

4) Найурочистішим моментом народного... є розплітання дівочої коси (О. Воропай).

5) У кожної дівчини на ... горіла свічечка (В. Скуратівський).

Довідка: рушник, веснянки, скатертина, весілля, вінок.

5. Визначте, яким поняттям (вони вміщені праворуч) відповідають формулювання лексичних значень слів (знаходяться ліворуч).

Український народний швидкий танець	Чайка
Великий круглий хліб із прикрасами	Дукач
Сільський одноповерховий житловий будинок	Гопак
Українська обрядова новорічна пісня	Хата
Човен запорізьких козаків	Коровай
Жіноча краса у вигляді монети	Щедрівка

II. Вправи лексико-стилістичні

Розкриваючи стилістичну функцію слів, ці вправи сприяють розширенню словника школярів, виробленню вмінь диференціювати лексику, точно і ясно висловлювати свої думки. Серед вправ лексико-стилістичного характеру заслуговують на увагу такі:

1. Прочитайте словосполучення. Подумайте, у текстах якого стилю мовлення вони можуть використовуватися. Складіть із ними речення.

Диво калинове, величаві мальви, джерельна вода, малинове слово, запашна материнка, біла хата, червона калина, золоточубі соняшники.

2. Прочитайте текст. До якого стилю і типу мовлення він належить?

Барвінок оспіваний у багатьох піснях нашого народу й у віршах багатьох поетів. Він супроводив наших з вами предків від колиски й до могили. У барвінку купали немовлят, щоб вони росли гарними й здоровими. Барвінкові вінки носили дівчата. Адже він ріс біля кожної криниці і завжди був під рукою.

Про лікувальну силу барвінку знали ще в Стародавньому Світі. У часи середньовіччя темні люди приписували барвінку надприродну силу (за А. Коваль).

III. Вправи логіко-лексичні

Їх головна мета — допомогти школярам оволодіти основними логічними прийомами: зіставленням, порівнянням, узагальненням, класифікацією, перенесенням. Логіко-лексичні вправи позитивно впливають на розвиток мислення учнів, готують до свідомого засвоєння граматичного матеріалу, сприяють збагаченню їх словникового запасу етнокультурознавчою лексикою.

1. У поданих рядах знайдіть слова, які не є синонімами; аргументуйте свій вибір уведенням слів у контекст:

веселка, веселик, райдуга;

каблучка, обручка, сережка, перстень;

спідниця, запаска, плащ, плахта;

сережки, ковтки, згарди заповоч.

2. Знайдіть загальну назву для кожного ряду слів.

гончарство, килимарство, кераміка, ковальство, різьба;

килим, лава, образ, сволок, скриня, веретено;

вареники, голубці, калита, коровай, пиріг, плетеник, юшка, узвар;

жупан, сар'янці, плахта, сорочка, очіпок, намітка, юпка.

3. Покласифікуйте подані слова. За якими ознаками ви робитимете це? Які слова залишаться поза межами тематичних груп і чому? Доведіть ваше судження за допомогою тексту.

Дума, мальва, каша, колискова, барвінок, хліб, веснянка, рута-м'ята, колядка, крученики, лихо, узвар, маківка, щедрівка, льон, зоря.

4. Прочитайте ряди синонімів. Випишіть загальноживані слова і діалектизми, які використовують у вашій місцевості. Складіть із ними речення.

Жнива, жниво, жнив'є, жнивовище, вожен, уборочна, хлібовборка, уборка, косовиця.

Блискавка, блискавиця, громовиця, блиск, молнія, малайка, зірниця, чиговиця, блискучка, моргавка.

Колодязь, студня, криниця, керниця, студник, баска, кирничка.

Пшениця, ярина, сурмен, ярка, голопша, болба.

Стерня, стер, сирниця, стернище, стерен, старінь, жнивник, пожень.

5. Прочитайте речення. Знайдіть у них синоніми. Подумайте, чи можна їх згрупувати у синонімічні ряди.

1) *Дивись: лелечка і лелека ген подалися до села* (А. Малишко);

2) *В м'якім диханні проміння знов буслик ходить по долині, неначе казка без кінця*(А. Малишко);

3) *Місяць серп щербатий гострить на зрошену траву* (Л. Боровиковський);

4) *Молодик повис над грушею на невидимім шнурку* (В. Мордань);

5) *Тому веселиками звуться журавлі, що прилітають до веселої землі* (Г. Паламарчук).

До другої типології вправ і завдань на основі використання засвоєного матеріалу відносимо вправи на конструювання і трансформацію, що передбачають самостійну побудову учнями висловлювань з опорою на запропонований їм мовний матеріал.

Так, серед основних видів вправ на конструювання виокремлюють такі:

- побудова речень і текстів на основі даного лексичного матеріалу;
- продовження речень і текстів за поданим початком;
- побудова речень і текстів на основі комунікативного завдання.

1. Самостійно складіть і запишіть речення, у яких були б використані подані етнокультурознавчі слова.

Качина, кобзар, паляниця, гопак, криниця, скриня, хата, мереживо.

2. Складіть речення, використовуючи такі словосполучення.

Червона калина; вишневий садок; довга кочерга; вишивана сорочка; присадкуваті горщики; духмяний коровай; мережана скатертина; джерельна вода; сива вишня.

3. Із поданими словами утворіть словосполучення і речення.

Верба, гопак, плуг, рушниця, спідниця, чаша, гончар, неологізми, вінок,

звичай, сопілка, храм, стожари, хрещення.

4. Продовжіть речення за поданим початком.

1) З давніх-давен у барвінку купали немовлят... 2) Будівництво млинів в Україні... 3) Орися була одягнена в яскраву корсетку, червоні сап'янці... 4) Дукач — металева, часто визолочена... 5) Без рушника, як і без пісні...

5. Побудуйте невеликі тексти, за допомогою яких ви могли б розповісти про:

- *народний етикет (ключові слова і вирази: повага до старших, норми, правила, громадська думка, поведінка в родині);*
- *свято Маковія (ключові слова і вирази: печені паляниці, макітра, тертий мак, мамине село, сік із малини);*
- *цілющі трави (ключові слова і вирази: материнка, звіробій, Іванові трави, ромашка, подорожник, цілющі властивості, чародійна сила).*

Первинний мовний матеріал може зазнавати значних змін у результаті яких компоненти висловлювань набувають інших граматичних і лексико-семантичних зв'язків. Такі перетворення відбуваються у процесі виконання так званих трансформаційних вправ.

Під трансформацією як методичним терміном розглядають мовну діяльність учнів, яка передбачає видозмінювання певного мовленнєвого матеріалу (зміну, підстановку, перетворення). Наводимо деякі види завдань до цього типу вправ:

1. Назвіть слова, які можна використати, описуючи весільний обряд в українському селі.

2. Які опорні слова можна використати, розповідаючи про українську народну творчість? Складіть з ними словосполучення, речення, міні-тексти.

3. Перепишіть текст, підкреслюючи діалектизми. З'ясуйте їх значення (користуючись довідкою). Замініть діалектизми загальноживаними словами.

Догоряють поліна в печі, попеліє червона грань (І. Франко); 2) Ходіть зі мною до міста і допоможіть нести коронки, бонбони; 3) Незадовго по тім рипнули двері від skleпу; 4) На весілля прилагодила все файно (із творів

О. Кобилянської); 5) На radoцax подарував Юзекові перо беркута з моєї нової крисані (В. Бандурук).

Довідка: грань – жар; коронки – мереживо; бонбони – цукерки; склеп – крамниця; крисаня – капелюх; файно – гарно.

4. Поставте замість крапок найбільш доречні слова, використовуючи довідку.

1) Поклав велику... приніс із погреб... меду (А. Чайковський); 2) Тут були... кубки дивної роботи, золоті корони (І. Нечуй-Левицький); 3) Намітка світилась, і через неї було видно високий... з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі (І. Нечуй-Левицький); 4) Озирнувся Тарас й побачив на тому боці потічка біля криниці дівчину в червоній... (С. Васильченко); 5) З моря вставала рожева зоря. Вона простелила перед козацькими... рожевий, гаптований сріблом килим (А. Кащенко).

Довідка: чайки, паляниця, глечик, полумиски, намітки, очіпок.

5. Записуючи текст, доберіть доцільні назви, подані у довідці, і вставте на місці пропусків.

Залежно від техніки оздоблення фарбовані, розмальовані яйця мають назви.

... – розписані воском, найчастіше двоколірні;

... – одноколірні;

... – мальовані пензликом, найчастіше по дереву;

... – орнамент видряпано по фарбованому яйцю гострим предметом;

... – на фарбоване яйце нанесені іншим кольором краплі.

Довідка: мальованки, дряпанки, писанки, крашанки, крапанки.

6. Перепишіть текст. Доберіть із поданих у дужках слів найбільш доречні. Поясніть свій вибір.

Ви бачили справжню скриню? Таку, од якої очі розбігаються, таку, в яку хочеться пірнути, мов у барвисте літо? У моєї бабусі була така скриня. Не скриня – скарб! Він стояв у кутку, застелений веселковим (-ою) (килимом, рядом, скатертиною, стрічкою). До скрині ховали “спомини про дівування”

та скарби, надбані за самотійного господарювання: (рушники, калину, горщики, сорочки, придане, рогач, веретено, скатерть).

7. Зіставте два тексти-описи. Який із них належить учневі, а який – майстру слова? Чому?

Біля хати сиділа стара Джериха. Вона була немолода, чорнява, очі в неї були чорні, обличчя худе. Одягнена вона була в яскравий одяг. На ній була біла сорочка, темна спідниця, яскрава намітка та жовті чоботи.

На призьбі сиділа Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима та сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна, в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому тлі. Жовті старі чоботи були почорнені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли.

Окрема типологія вправ створена на основі принципу проблемності. Проблемна ситуація виникає здебільшого тоді, коли в учнів для успішного розв'язання певного пізнавального завдання не вистачає потрібних знань. В основі її лежить суперечність між тим, що учні знають, і тим, що вони повинні знати, завдяки чому створюються умови для активного засвоєння нового матеріалу.

Вивчення етнокультурознавчої лексики на основі створення і розв'язання проблемних ситуацій передбачено під час пояснення нового матеріалу та його закріплення. Проблемно-ситуативні вправи стимулюють мислення учнів, підвищують їхню активність у набутті знань, виробленні практичних умінь і навичок, викликають інтерес до вивчення рідної мови. Серед них виділяємо такі підвиди:

I. Вправи ситуативно-аналітичні:

1. Із якими народними обрядами пов'язані такі етнокультурознавчі слова: колядка, писанка, рушники, коса (дівоча)? Опишіть усно один із цих обрядів.

2) Прочитайте у діях фрагмент новорічного обряду щедрювання.

Подумайте, які слова необхідно вставити замість пропусків.

1-й. – Ой, коляда – колядниця,

Добра з медом...

А без меду не така.

Дайте, дядьку, п'ятака.

2-й. – А коли Ваша ласка,

–То й кільце...

3-й. – І ще мірочку...

Нашій козі на варенички.

4-й. – Та й ще шматочок...,

Щоб добре скакала.

5-й. – Та й ще дріб'язку – бубликів в'язку.

Та ще й пшеничний...,

Та й на тому кінець.

II. Ситуативно-уявні вправи:

1. Пригадайте зміст твору І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”. Уявіть, що ви перенеслися в ту епоху і зайшли до старої Джериної хати. Опишіть, як прибрано хату, що робить Нимидора, де знаходиться Микола, як вони одягнені.

2. Уявіть собі, що ви повернулися з музею одягу і бажаєте поділитися своїми враженнями з однокласниками. Запишіть можливий варіант своєї розповіді.

3. Наші предки вірили, що на свято Івана Купала рослини набувають особливих лікувальних властивостей, а також розмовляють між собою. Подумайте, про що могли розмовляти рослини, складіть діалог, який би закінчувався так:

Сон-трава каже: “Я – щоб дитині добре спалося”.

Ранник каже: “Я — щоб рани скоро загоїлися”.

III. Ситуативно-мнемічні вправи:

1. Пригадайте, які народнопоетичні твори, де оспівана верба, ви знаєте?

Чим ви поясните безліч назв в Україні на зразок Верхівка, Вербове, Вербне, Верби?

2. Прочитайте текст і порівняйте описаний звичай із тим, який вам доводилося спостерігати. Укажіть, від якого слова походить слово рушник. Які твори Т. Шевченка стали народними піснями?

Вельми стисло, але не упускаючи всіх важливих моментів назвіть етапи, що входять до обряду сватання.

Т.Г. Шевченко писав: “Покохавшись літо, чи то два..., парубок до дівчиного батька й матері посилає старостів, людей добромових і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев’язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку” (О. Кравець).

3. Що вам відомо про обряд колядування? Які колядки ви знаєте? Складіть діалог за такою схемою: господар – колядники.

IV. Творчі вправи

Ці вправи, на наш погляд, є найбільш цікавими, вони передбачають формування вмінь переносити набуті навички в змінені умови, застосовувати їх у нестандартних обставинах, в уявних і природних ситуаціях. Одним із видів творчої роботи найнижчого рівня є перекази. З метою засвоєння етнокультурознавчої лексики можна скористатися поданим нижче текстом.

Мамина пісня

Вслухаюся в поетичні образи коліскових і уявляю немовлятко, котре поклінує віями; дрімота-сон ходить біля вікон, заглядає у шибки, а там, на воротах, стоїть кіт у червоних чоботях, легеньким помахом крил птахи приносять кашку з молочком, тільки зозуля, примостившись на покуті, не поспішає – хоче сплести того барвистого віночка з руті-м’яти, хрещатого барвінку й запашних василечків.

Краєм ока оглядаю сволок. Он там, із вимуленою зазубринкою, ще й досі, обмащений білою глиною, горбатіє скоблик – на ньому не одне літо вигойдувалась колиска, Споконвік у народі існував звичай: вийшли з ужитку

колиску ніколи не викидали на заволок, її берегли доти, доки люди жили в оселі... Робили колиски із калини або ясена, щоб діти були дужими та співочими.

І здається, що чую мамин голос: “Ти по світах уже бував, з багатьма людьми зустрічався, то скажи мені: чи вміють теперішні молодиці співати колискових?”

(За В. Скуратівським).

Окремий різновид текстів для переказу – це інформаційні матеріали (короткі повідомлення з газет, статті з науково-популярних журналів тощо).

Вечір 18 січня напередодні Хрещення в українців... Приступаючи до вечері, слід випити свяченої води, що за народними уявленнями мала велику силу. Їжа була пісною. Кутею, узваром, як правило, закінчували вечерю. В багатьох місцевостях України до цього дня готували різноманітний обрядовий хліб, пироги, книші.

На Святвечір водохресний, як і різдвяний, подекуди “кликали мороз”, підкидали кутю до стелі, щоб бджоли роїлися. Після трапези в багатьох областях України було заведено “проганяти кутю”. Дорослі, а частіше діти, виходили на вулицю і зчиняли шум, галасували, б’ючи макогоном або дровиною в ріг хати, по воротах, порожніх цєбрах (із журналу).

У процесі підготовки учнів до переказу доцільно запропонувати їм різноманітні завдання, як от:

- перекажіть цю історію так, начебто ви були її учасником;
- передайте зміст історії своєму товаришу, який знає про неї лише в загальних рисах;
- розкажіть про ставлення героя до такої-то події;
- розкажіть біографію героя;
- розкажіть епізод, який описує...;
- перекажіть текст від імені героя.

Слід зазначити, матеріал для переказу може служити базою,

“відправною точкою” для реально-мотивованих форм роботи, наприклад, для імпровізації. Зокрема, перед школярами можна ставити такі завдання:

- придумайте інше закінчення оповідання;
- як би розгорнулись події, калі б вони відбувалися в наш час (у такій-то країні)?

Вищим рівнем володіння етнокультурознавчою лексикою є створення власних висловлювань — усних і письмових творів. Для успішної підготовки до написання творів пропонуємо такі форми роботи:

- 1) бесіда (за текстом, картиною, особистими враженнями);
- 2) аналіз прочитаного зразка;
- 3) розповідь учителя;
- 4) складання плану;
- 5) складання тематичного словничка.

Із метою створення власних висловлювань учнів можна скористатися поданою тематикою: “Сопілка з маминої калини”, “Ми матір називаємо святою”, “Український віночок”, “Криниця у бабусиному дворі”, “Берегиня нашого роду”, “Золоті ключики весни”, “Великодні свята в українському селі”, “Коли курличуть журавлі”, “Хліб на рушнику” та ін.

Серед системи вправ і завдань, спрямованих на забезпечення мовлення учнів, виділяємо такі, що побудовані за принципом диференціації. Основне призначення диференційованих завдань – забезпечити для кожного учня оптимальний характер пізнавальної діяльності у процесі навчальної роботи.

1. Випишіть лексичне значення виділених у тексті слів, користуючись тлумачним словником:

жупан, намітка, макітра, чуні.

2. Усно визначте лексичне значення поданих слів, складіть із ними речення. Подумайте, в якому стилі вони можуть уживатися.

Козаччина, кутя, глечик, плахта, гопак, макітра, паляниця, вінок, Благовіщення.

3. Прочитайте речення. Спишіть. Підкресліть слова, що позначають

одяг українців.

1) *Вишиваючи сорочку чи хустку протягом кількох днів або тижнів, дівчина чи жінка, напевно ж, устигне багато передумати про того, хто її носитиме* (Л. Орел).

2) *Святкове вбрання козаків складалось із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних штанів, пояса з китайки* (із журналу).

3) *Очіпки – давній головний убір заміжньої жінки* (із журналу).

4. Користуючись довідкою, доберіть слова і впишіть їх у подані речення.

1) *Під Новий рік дівчата розпочинали...* (С. Чернявський).

2) *За українським повір'ям, кожного дня треба робити вогню подарунок, тобто на ніч ставити в... горщик з водою* (М. Сумпов).

3) *Дівчина під час... колупає піч* (із журналу).

Довідка: піч, сватання, гончарі, ворожіння.

5. Складіть речення із поданими словосполученнями.

Вишита сорочка, різнобарвна хустка, червоні чобітки, зелена плахта.

Отже, пропонована система вправ та завдань характеризується такими основними якостями:

– різнобічністю, яка дозволяє враховувати різні фактори її використання в навчальному процесі, цілеспрямовано формувати компоненти комунікативної діяльності;

– методичною визначеністю, що відображає особливості вивчення пропонованого навчального матеріалу;

– цілісністю, зорієнтованою на розвиток усіх компонентів навчання;

– органічністю, вираженою в тому, що пропонована система вправ і завдань є складовою частиною системи роботи з розвитку зв'язного мовлення [7, с. 23].

Застосування цієї системи завдань і вправ у навчанні рідної мови сприяє поповненню словника учнів 5–12 класів етнокультурознавчою

лексикою, формуванню вмінь використовувати вивчені мовні засоби під час створення власних усних і письмових висловлювань, цікавій і потрібній роботі з текстами різних стилів, становленню національно-мовної особистості.

Отже, робота над лексикою в школі на текстовій основі має велике і загальноосвітнє, і практичне значення. Працюючи з текстом, школярі свідомо підходять до розуміння значення і сфери вживання слова, його впливу на існуючі зв'язки між лексикою й іншими рівнями мови (фонетикою, словотвором, морфологією, синтаксисом, стилістикою). Крім того, ретельно дібрані, сконструйовані і систематизовані тексти “з виразним виховним спрямуванням” передбачають “формування патріотичних, морально-етичних, екологічних переконань та естетичних смаків” [10, с. 13].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д.І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1989. – 360с.
2. Голуб Н. Збагачення мовлення учнів 5–7 класів власне українською лексикою (система вправ і завдань) // Українська мова і література в школі. – 2000. – №1. – С. 4–8.
3. Голуб Н. Словник-мінімум власне української лексики (для занять з учнями 5-7 класів) // Українська мова і література в школі. – 1999. – №1. – С. 41–43.
4. Грипас Н.Я. Робота над текстом на уроках мови в 4–6 класах: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1988. – 110 с.
5. Гуменюк С. Підсумковий урок з “Лексикології” у 5 класі // Українська мова та література. – 2000. – № 9. – С. 11.
6. Коршун Т. Слово – основний продукт мовленнєвої діяльності, центральна одиниця внутрішнього лексикону // Рідні джерела. – 2001. – № 2. – С. 14–17.
7. Левченко Т. Система завдань і вправ щодо збагачення мовлення учнів 5–7 класів етнокультурознавчою лексикою // Українська мова і література в

- школі. – 2000. – № 1. – С. 20–23.
8. Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доповідей. – Ужгород, 1982. – 240 с.
 9. Марченко Л.М. Робота з лексичними синонімами на уроках української мови. – К., 1981. – 92 с.
 10. Українська мова: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи. – К.: Ірпінь, 2005. – 176 с.

SUMMARY

The article is about basic kinds and types of lexical exercises on basis of ethno-cultural theory; connections between lexicology and phonetics, word-formation, morphology, syntax, stylistics are in sight; models of tasks and exercises of different levels are given in this article.

Key words: *vocabulary, lexicology, lexical abilities and skills, principles of study of vocabulary, lexical analysis, lexical-semantic exercises, exercise on constructing and transformation, situation-analytical exercises, situation-imaginary exercises, creative exercises, vocabulary on basis of ethno-cultural theory.*

*В статтє речь идєт об основных видах и типах лексических упражнєний на этнокультуроведческой **основе**; прослєживаєтєся тєсная внутрипредметная связь между лексикологией и фонетикой, словообразованием, морфологией, синтаксисом, стилистикой; **подаются** образцы разноуровневых **заданий** и упражнєний из лєксии на текстовой **основе**.*

Ключевые слова: *лексика, лексикология, лексические умения и навыки, лексические упражнения, принципы изучения лєксии, лексический разбор, упражнения лексико-семантические, упражнения на конструирование и трансформацию, упражнения ситуативно-аналитические, ситуативно-**мнимые** упражнения, творческие упражнения, этнокультуроведческая лексика.*